

Кадол О.М.

Криворізький національний університет

РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ «НІМЕЦЬКОГО ПИТАННЯ» У ПОЛІТИЦІ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті досліджуються антинімецькі кампанії в регіональному вимірі, що проводилися державно-політичними та суспільними інституціями в період Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.), зокрема, в ідеологічно-політичній та економічній площині, висвітлені етноконфесійні проблеми в долі колоністської спільноти, соціально-психологічні аспекти кризових явищ (антинімецька кампанія, війна, революція), суспільна думка про німця імперії, її еволюція та маніпуляція окремими політичними силами й особистостями, аграрне питання, Перша світова війна і роль антинімецької кампанії в розвитку кризи імперії, зовнішній чинник і його вплив на політику влади стосовно німецького населення, долі російських німців на зламі епох – трагічних подій революції та громадянської війни. Автор припускає, що досвід репресивних дій щодо мирного населення окупованих ворожих територій був перейнятий та використаний проти німців-колоністів уже після повернення царської імперії, основним засобом дискримінаційних заходів проти яких були депортації та військові репресії. Практика германофобії не пройшла безслідно, а мала трагічний рецидив у період Другої світової війни.

Ключові слова: регіональний аспект, антинімецька кампанія, етноконфесійні проблеми, етнонаціональні відносини, дискримінація, репресії.

Постановка проблеми. Проблеми національної характеристики держав і країн у регіональному вимірі є важливою складовою частиною духовно-ідеологічної та ментальної картини людської спільноти, мають у наш час актуальний характер та викликають науковий інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципово новий погляд на досліджувану тему виклав у повоєнні часи І. Кулініч – один із фундаторів вітчизняної школи історичної германістики. Чимало його праць присвячені німецькому імперіалізму та політиці кайзерівського рейху щодо України. Учений, зокрема, розглядав питання німецьких колоній та німецького капіталу в Україні на межі століть [1, с. 215].

Зміни наукової парадигми та суспільно-політичних цінностей кінця 1980-х рр. дозволили знайти нові вектори в розвитку германістики. Так, І. Кулініч та Л. Маліновський публікують декілька робіт, цілком присвячених історії німецьких колоній в Україні, починаючи із 60-х рр. XVIII ст. і закінчуючи крахом Російської імперії 1917 р. [2, с. 271]. Найбільша їхня заслуга – зацікавлення дослідників такою темою, як історія німецьких колоній.

Однак спеціалізовані дослідження заострення «німецького питання» і антинімецьких кампаній

воєнного часу 1914–1917 рр. уперше проведені В. Дякіним. Вивчаючи російсько-німецькі економічні відносини, російську буржуазію, автор упритул підійшов до питання ліквідаційної політики царизму [3, с. 373]. Досліднику вдалося використати недоступні раніше фонди ради міністрів та Особливого Комітету; вивчити цілу низку проблем, пов'язаних із німецьким впливом у дореволюційній Росії. В. Дякіну безпосередньо належить пріоритет у вивченні питання «боротьби з німецьким засиллям» та порушенні проблеми «ліквідаційної політики». Автор акцентував увагу на критиці самодержавного режиму і в цьому контексті. Водночас непопулярність теми дослідження в Радянському Союзі можна пояснити панівними партійно-ідеологічними настановами, через які Перша світова війна ігнорувалася як цілісне історичне явище. Зважаючи на принципи партійності й інтернаціоналізму, війна вивчалася крізь призму революційної боротьби.

Важливим сегментом історіографічної спадщини є фундаментальна робота М. Флоринського [4, с. 208]. Його розробки питань державного управління Росії в роки війни 1914–1917 рр. значно розширюють уявлення про систему цінностей російської монархії й імперську політику воєнного часу загалом. Автор спеціально не вивчав

антинімецьку кампанію, проте, на відміну від В. Дякіна, уперше порушив питання щодо діяльності «Особливого Комітету по боротьбі з німецьким засиллям» як спеціальної державно-політичної установи. Не ставлячи собі за мету вивчити саме «німецьке питання», автор створив широке тло для розгляду різних напрямів у політиці царизму в добу воєнного часу. Проблеми державного управління Росії в період Першої світової війни, цілком заслужено, відведено центральне місце в багатьох публікаціях дослідника, продовжених ним і сьогодні.

У 2010 р. вийшла колективна монографія «Німці Півдня України: історія і сучасність» [5, с. 423], окремих розділ якої відведено проблемі, що досліджується. Однак наявність істотних огріхів ускладнює відтворення логічної картини історичного процесу. Водночас у роботі зроблено спробу подати вичерпну картину проблемного становища німецького населення Півдня в роки війни. Проблеми німецькомовних меншин у контексті модернізації Південної України в 1914–1922 рр. розглянуто і в монографії Г. Турченко [6, с. 324]. Німецьке населення, на думку науковця, зберігши свої виразні особливості, було повністю інтегровано в соціально-економічну структуру регіону.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми антинімецьких кампаній періоду Першої світової війни представлена роботами І. Кулініча, С. Бобилевої, О. Безносолової, М. Костюка, Ю. Лаптева. У своїх працях автори торкнулися широкого спектра історії німецьких колоній, намагаючись вписати її як у європейський (цивілізаційний), так і в загальноросійський (імперський) подієвий контекст.

Аналіз праць вітчизняної та закордонної історіографії дозволяє виокремити три етапи досліджень, які послідовно змінювалися під впливом низки чинників об'єктивного характеру – суспільно-політичних трансформацій, міжнародних відносин, відкритості архівних установ та панівної наукової парадигми.

Постановка завдання. Завданням роботи є дослідження антинімецьких кампаній у регіональному вимірі, що проводилися державно-політичними та суспільними інституціями в період Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.), зокрема, в ідеологічно-політичній та економічній площинах. Дослідження дозволить проілюструвати те, що інспірування державною владою акцій етнонаціоналізму щодо власних громадян іноетнічного походження є чинником національної політики низки країн, посиленої надзвичайними

умовами війни, є частиною військово-політичного, ідеологічного й економічного протистояння держав як у внутрішній сфері, так і на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. ХІХ ст. виявилось для царської імперії епохою пошуку національної ідентичності. В ідейно-політичних дискусіях із питань національного самоствердження все частіше лунала німецька тема, оскільки участь російських німців у багатьох сферах суспільного життя і культури постійно породжувала питання про відмінність між «німецькістю» і «російськістю» [7, с. 190–205]. Ставши частиною дискурсу, «німецьке питання» було прямим наслідком германської колонізації регіону Центральної та Східної Європи [8, с. 367]. Як стверджував Дж. Армстронг, створення Другого німецького рейху стало початком кінця багатомільйонної німецької діаспори в Східній Європі [9, с. 248]. Постанова нової держави загострило «німецьке питання», оскільки під сумнівом опинилася лояльність усіх німців іноетнічного походження – від дворян до колоністів. На думку царського керівництва, зовнішньополітична ситуація не дозволяла мати на території країни економічно і культурно відокремлену групу значної кількості іноземців, підданих іншій державі, підданих іноетнічного походження.

Переслідування й обмеження за національними й віросповідними ознаками, русифікація окраїн та мало не войовниче поширення православ'я серед інаковірних – такими були характерні риси національної політики епохи Олександра ІІІ. Установленню шовіністського духу цього часу сприяла ідейна боротьба, яка продовжила суперечку західників та слов'янофілів. Однак відтепер ідеї публіцистів як ніколи стали підживлювати урядову політику стосовно іноетнічного населення. У 80–90-х рр. ХІХ ст. проблема німецьких колоній посилено обговорювалася в пресі, яскравим прикладом чого є публікації О. Веліцина (О. Палтова) в журналі «Русский вестник». Автор відвідав 250 німецьких колоній, розташованих у південних губерніях країни [10, с. 282]. Провідна його ідея – духовне та політичне пригнічення німцями. Частина нарисів О. Веліцина мала відверту назву – «Немецкое завоевание на юге России». Тема загрози онімення країни, особливо її західних і південних окраїн, що раніше тихо лунала в пресі, стала все частіше перетворюватися публіцистикою на тему реальної небезпеки німецького завоювання. Консервативна публіцистика на чолі із К. Победоносцевим і М. Катковим розпалю-

вала антинімецькі настрої, зокрема ішлося про «німецьке королівство», що виникло на Волині, де німці нібито прокладали власні залізниці, ходили озброєними і самовільно захоплювали величезні території, залишені поляками [11, с. 334].

«Німецьке питання» до початку Першої світової війни розглядалося як складова частина імперської політики щодо іногородців на окраїнах. У південних та південно-західних губерніях проблема була ускладнена як економічними, так і геополітичними чинниками та породжувала страх виникнення сецесійних настроїв. Безпосередньо німецька колонізація Південного Заходу була спочатку спровокована політикою влади щодо поляків. «Тут провина, – як вважає А. Леруа-Больє, – частково лежить на політиці росіян, які, остерігаючись польськості, сприяли германізації, оскільки вони до 1884 р. дозволяли німцям купувати землю там, де це було заборонено полякам та євреям» [11, с. 334]. У західних губерніях «німецьке питання» було загострене союзом німецьких орендарів із польським питанням та єврейським елементом. Такий симбіоз був зовсім неприйнятним для імперських амбіцій царизму. Тому ситуація мала докорінно змінитися. Результатом політичних рішень стали численні заходи щодо обмеження колонізації Південно-Західного краю німецькими вихідцями й іноземними колоністами. Це було пов'язано насамперед зі зміною соціального статусу німецьких поселенців унаслідок реформ 70-х рр. XIX ст. До основних адміністративних заходів варто віднести такі, як: заборона на подвійне громадянство, 1871 р.; Закон 1874 р. щодо загальної військової служби [12, с. 15–29]; рішення про введення з 1880 р. натуралізації, тобто прийняття російського підданства, скасування податкових пільг; обмеження участі іноземців у виборах до земств.

14 березня 1892 р. оприлюднено закон, який забороняв володіння і користування нерухомістю за межами міст Волині не лише іноземним вихідцям, але й поселенцям неправославного віросповідання, які володіли землею в губернії на основі неформальних документів та усних домовленостей [13, с. 182]. Ті, хто прийняв підданство, але не перейшов у православ'я, позбувалися права купівлі землі, їм дозволялося жити тільки в містах. Нові правила (19 березня 1895 р.) щодо поселення осіб іноземного походження та володіння землею забороняли купівлю нерухомості за межами міст Волинської губ., не дозволяли володіння і користування такою нерухомістю на підставі найму чи оренди.

Але влада не могла зупинити іноземної колонізації краю адміністративним шляхом, тому німцям-колоністам знову була надана можливість купувати землю. Перепис населення Південно-Західного краю, проведений у 1911 р., показав, що німці становили стабільну кількість населення краю впродовж 12 років. Примітно, що переважали орендні, а не приватновласницькі землі. Тому серйозно говорити про «іноземне завоювання» краю, як це робили чиновники МВС, не є доцільним.

Отже, поземельні відносини заклали фундамент «німецького питання». Негативне ставлення до німецьких колоністів спричинило ксенофобію на загальному тлі «іногородницького» елемента в країні. Антинімецькі настрої передавалися з аграрної сфери політики в національну. «Німецьке питання» ще залишалося складовою частиною проблеми іноземного населення, тому антинімецькі заходи обмежувалися низкою адміністративних рішень. Німець-колоніст розглядався як іногородець, як відокремлений, але необхідний стан. Так, виразник інтересів волинського дворянства В. Шульгін стверджував, що німецькі колоністи, які були затребуваними в господарському відношенні, практично не сприймалися як окрема етнічна група. Навіть більше, німці не вважалися «внутрішніми ворогами» [14, с. 832].

На кордоні Волині з Австро-Угорщиною постійно велися військові маневри; військовий конфлікт не видавався неймовірним. Тому регіональна влада Київського генерал-губернаторства неодноразово розпочинала кампанію на тему «іноземного завоювання». У зв'язку із цим питання про обмеження іноземної (німецької) колонізації розглядалося в Державній Думі як один із найважливіших аспектів політики царської імперії на своїх окраїнах. Водночас націоналістичні настрої поступово стали набувати чітких рис державної політики. Позиція вищих царських сановників була відзначена ген. П. Курловим. Він підкреслював єднання вищих чиновників та поліції, яке панувало в державних колах, із питань «окраїнної політики» і національних питань [15, с. 251].

Намагаючись зупинити колонізаційний рух, влада робила спробу знайти вихід для вирішення аграрного питання. У 1910 р. у Державну Думу урядом унесений законопроект, що позбавляв усіх осіб іноземного походження та німецьких поселенців трьох губерній (Київська, Волинська та Подільська) права купувати земельні наділи поза межами міст і містечок, а також орендувати й передавати в спадок по бічним лініям землі, що перебувають в

їх користуванні та володінні. Однак завдяки фракції октябристів законопроект так і не був винесений на обговорення загальних зборів Думи, і його повернули на доопрацювання. Незважаючи на це, він мав широкий суспільний резонанс. З іншого боку, цей законопроект, ставши логічною ланкою в ланцюжку антинімецьких кампаній, заклав фундамент для подальших обмежувальних заходів німецького землеволодіння та землекористування. Законопроект мав заборонний характер, оскільки поставив під сумнів сам факт легітимного існування цілого етносу [16, с. 233].

У 1912 р. МВС підготувало новий Проект подання до Державної Думи щодо обмеження іноземної колонізації Південно-Західного краю [17, с. 54–65], внісши деякі поправки. Розширено сферу застосування норм закону; кінцевою датою прийняття російського підданства встановлювався 1888 р., тому вводилася заборона купувати й орендувати землі вихідцями, які прийняли російське підданство після цієї дати. Окрема стаття законопроекту викликала найбільшу відразу, а саме – «не усвоили русскую национальность», незалежно від того, з якого часу вони або їхні предки є підданими Росії. Останню статтю, що виходила за межі юридичної лексики і морально-правової компетенції, можна було б застосувати практично до кожного іноземця чи російського підданого іноетнічного походження. У такий спосіб закон передбачав захист корінного населення названих губерній від подальшого переселення на їхні території іноземців, без порушення водночас майнових прав колоністів, які вже проживали тут. Законопроект планував вводити норми дискримінації за етнічним принципом і передавав долю земель поселенців до рук місцевої влади [16, с. 233].

Як доцільно зауважив К. Ліндеман, «на практиці життя вирішення питання про визнання за тією чи іншою особою «засвоїла вона російську національність» чи ні, було б надано нижчим агентам влади <...>», отже, «усе землеволодіння російських громадян німецького походження та всі їхні громадянські права ставилися <...> в повну залежність від розсуду урядників та станових приставів» [16, с. 233]. Ініціативи уряду викликали занепокоєння усєї колоністської спільноти Росії. Через активну діяльність Центрального Комітету «Союзу 17 жовтня», який визнав законопроект неприйнятним, уряд вилучив його на доопрацювання [18, с. 59–70].

У розгляді «німецького питання» поруч з економічними та соціальними аспектами важливо враховувати чинник націоналізму. Об'єктивно,

наприкінці XIX – на початку XX ст. мобілізація етнічності була важливим аспектом військової та територіальної безпеки європейських держав, підставою для перекроювання кордонів і джерелом розв'язання війн. Активізації крайніх форм націоналізму та формуванню образу ворога в особі німецького населення Російської імперії вже в роки війни сприяла модель етнополітики, вироблена в довоєнний час. Ідеться про концепцію «політики населення» [19, с. 83–102], що на практиці означало політично мотивовані репресії стосовно «ворожих» народностей імперії серед нібито нелояльних груп іногородців із власного населення, зокрема російських німців. Така політика була неможлива без використання пропагандистської машини в інтересах політичної влади, на догоду створення міфу про національне єднання шляхом «чистки» шкідливих елементів населення.

Державна влада, зокрема чиновники-реформатори, і раніше впливала на своїх підданих. Так, ще в довоєнний час у західноєвропейських країнах – передусім колоніальних імперіях – стрімко підвищився інтерес до «населення» як об'єкта державної політики, вираженням чого стала концепція «політики населення» [19, с. 83–102]. Уведення широкої соціальної класифікації населення підштовхувало державу до розроблення заходів впливу на нього. Суть полягала в тому, щоби зробити низку регіонів (окраїни імперії) та категорій населення (іногородці) більш лояльними та застерегти їх від потенційної неблагонадійності.

Ключовим методом була тотальна війна, яка передбачала ліквідацію людських спільнот за принципом етнонаціональної, етнотериторіальної та етноконфесійної вибірковості. Для цього не обов'язково було вдаватися до фізичного знищення населення, хоча така можливість не виключалася. Часто в прагненні убезпечити кордони імперська влада вдавалася до переселення, депортації та колонізації. Ішлося про формування стабільних і лояльних кордонів імперії, які часто були військовими рубежами, фіксувалися та змінювалися внаслідок завоювань. Вони не були засновані на будь-яких природних рубежах або етнічних принципах. Тому досить часто в такій ситуації роль мотиваційного чинника відігравала політична лояльність / нелояльність «неблагонадійних ворожих народностей» (іноді справжня, але часто уявна, тому абсолютно неприпустима з морального й юридичного поглядів, оскільки використання принципу колективної відповідальності є грубим порушенням міжнародного права).

Зазначена концепція етнополітики була частково реалізована в Росії. Модель «політики населення» у південно-західних регіонах робила пріоритетним освоєння / привласнення символічного простору окраїн. Це передбачало побудову націоналістичного проекту і реалізацію його складників – політико-правового, ідеологічного, топонімістичного освоєння регіону для того, щоби суспільна свідомість усвідомлювала цей простір як «свою» національну територію [20, с. 248]. Тому були вкрай важливими питання іноземної колонізації краю та проблема прав власності на землю [20, с. 248]. В одних випадках головним завданням «політики населення» було землеробське освоєння окраїн, в інших – установлення надійного контролю над територією, іноді – геополітичне суперництво в регіоні. Насильницькі методи освоєння простору, що застосовувалися до населення, не виключали і процесів мирної асиміляції, акультурації та мовної русифікації загалом. Тому «німецьке питання» стало частиною глобальної проблеми – ідентифікації, лояльності й імперської політики Росії в південно-західних окраїнах.

Важливу роль у розробленні теорії концепції «політики населення» відіграла російська військова статистика, яка перетворила раніше аморфне слово «народ» на чітко визначене поняття «населення». Її зусиллями стали фіксувати етнічну належність підданих Російської імперії. До кінця XIX ст. військові статисти все частіше стали висловлювати занепокоєння щодо поліетнічності Російської імперії, а також говорити про перевагу її однорідності. Кожній народності приписували певні якісні характеристики, наприклад, росіянам – патріотизм і благонадійність, а народам західних окраїн – непатріотичність та егоїзм [21, с. 330]. У підручнику з військової статистики для Академії Генерального штабу стверджувалося, що «чим далі до окраїн, тим населеність зменшується, населення ж, стаючи більш і більш різноманітним, стає менше і менше надійним» [21, с. 330]. На думку автора підручника, нелояльними були євреї, німці та поляки.

Найважливішим критерієм лояльності було ставлення підданих до виконання військової служби. Етнічна і релігійна приналежність ставала вагомим аргументом в ідентифікації лояльності населення. З кінця XIX ст. російський Генеральний штаб почав складати етнічні карти територій, які могли в майбутньому стати театром воєнних дій із Німеччиною й Австро-Угорщиною, звертаючи, передусім, увагу на прикордонні області. Мобілізація етнічності сформувала думку, згідно з якою «ворожа» народ-

ність могла стати приводом і причиною для дискримінацій, експропріацій та депортацій [20, с. 248].

Услід за військовими аналітиками пішли деякі російські інтелектуали. Вони подібним чином пояснювали ментальний розрив, який існував між царизмом і багатонаціональним населенням країни. Так, зокрема, П. Струве (сам зрусифікований німець) стверджував: «Якщо б населення Росії було одноплемінним, суцільно російським, існування влади, яка знаходиться у відкритому розриві з народом, навряд чи було б можливим» [22, с. 323]. У російському варіанті йшлося про формування доктрини державного націоналізму на етноконфесійній основі. Націоналістичні рухи у світі та панславистські погляди більшості політичної еліти Росії сприяли цьому.

До 1914 р. технологія масового впливу на населення в чітко окреслених регіонах застосовувалася в районах колонізації в Азії та в західному прикордонні біля смуги осілости. Військова політика 1914–1917 рр. і посилення державного диктату дозволили перенести методи тотальної війни практично на весь простір імперії. Антинімецька кампанія часів війни відповідала прояву «політики населення» (обмеження громадянського статусу російських німців, ідеологія германофобії, адміністративно-поліцейський нагляд, військові репресії, ліквідація німецького землеволодіння, заборона мови). Німецьке населення в роки війни оголосило вірність російському царю та Росії. Це неодноразово підтверджувалося на фронтах і в тилу, однак нітрохи не зупинило дії царської влади, яка руками військової адміністрації розпочала широку дискримінацію. Основними засобами реалізації державно-політичних заходів військового часу, спрямованими проти російських німців, були передусім масові депортації та ліквідація земель.

Важливим аргументом у легітимізації антинімецької кампанії була війна із центральними державами, що окреслила водорозділ у стосунках між російським і неросійським населенням імперії. Це виявилось в політиці мобілізації населення, військової пропаганди, окупації, евакуації та в питанні регулювання біженського руху [23, с. 385–405]. Мобілізація етнічності в національній політиці періоду війни позначила: 1) посилення осередків напруженості, що існували в довоєнний час; 2) виникнення нових конфліктів у міжнаціональних відносинах. Мобілізація етнічності спровокувала дискримінаційні заходи щодо етнічних меншин. Так, в умовах воєнного часу державна влада пригнічувала права одних етносів і розширювала

права інших у питаннях мови, освіти, релігії, військової служби, майнових прав та судового захисту. У список нелояльних народів потрапили німці, євреї, поляки й українці (русини).

Ситуацію щодо відношення тавлення царського керівництва до російських німців певною мірою пояснив виступ у Державній Думі міністра внутрішніх справ М. Щербатова влітку 1915 р., у самий розпал антинімецької кампанії. Він проголосив тезу про необхідність асиміляції іногородців «без відмінності мови», зокрема і німців, посилаючись водночас на закордонний досвід функціонування багатонаціональних країн. І хоча з боку виглядало, що уряд веде мову про мирну асиміляцію колоністів, але на практиці це виражалось в насильницьких діях стосовно німецького етносу – колоністського стану – неправославних конфесій [19, с. 83–102]. Про майбутнє депортованого німецького населення свідчать слова М. Бонч-Бруевича, який очолював у роки війни царську контррозвідку. Він, зокрема, стверджував, що «суцільні російські губернії зовсім зіпсовані ворожими нам елементами і, отже, саме собою постає питання про необхідність точної ресстрації всіх депортованих ворожих підданих для того, щоб після закінчення війни ліквідувати весь ворожий елемент безслідно» [19, с. 83–102].

Про те, що войовнича германофобія міцно вкоренилася у свідомості політичної еліти, свідчить промова члена Державної Ради (фракція правих) Д. Калениченка, висловлена у край шовіністичному дусі. Так, зі слів політика, німці вирішили підірвати в російського народу віру в землю, у православ'я, нав'язати штундизм та унеможливити критику німецьких зразків у культурі, науці, землеробстві [23, с. 385–405]. Такі промови були ознакою часу й ілюстрували загальну атмосферу недовіри, страху та ворожнечі, які панували в суспільних і владних колах.

Тотальна війна була тісно пов'язана з удосконаленням політики управління населенням, коли етнічний чинник превалював над традицією конфесійної та національної терпимості. Тому політику царського керівництва щодо західних територій, які перебували у воєнному стані, не можна розглядати як продиктовану однією лише військовою необхідністю або як прояв глибоко вкоріненої ксенофобії. Це були методи впливу як на «іногородницьке» населення, так і на російську громадську думку. Тобто, по суті, антинімецька кампанія 1914–1917 рр. відповідала теорії «політики населення», розробленої задовго до війни царськими військовиками.

Репресивні заходи були реалізовані в суто специфічних умовах, коли становище російських німців об'єдналося в єдину дилему з питаннями ведення війни. Антигуманні методи «політики населення» були наслідком геополітичних амбіцій царизму, що виражено в російській імперській ідеї – турботі монарха про воєнну і просторову велич Росії. У роки Першої світової війни ця ідея виражалася у формулюванні військових цілей Росії, пов'язаних або з територіальними придбаннями, або з побоюванням втратити західні території, щоби не позбутися статусу великої держави. Страх імперського політикуму перед сецесійними вимогами з боку суспільних еліт неросійських народностей породжував загострення «німецького питання», бажання прискорити його вирішення в єдино можливий час війни. І тому так важливо було для царського керівництва репрезентувати «німецьке питання» як етнонаціональний конфлікт, приглушуючи тим самим його реальну соціально-економічну складову частину та стратегічний підтекст. У зв'язку із цим серед вищої адміністрації поширилася ідея перерозподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, який мав бути утворений в умовах воєнного часу. Так царська влада намагалася вирішити аграрне питання в країні – відібрати (покарати «неблагонадійних») в одних і віддати (віддячити «благонадійних») іншим.

Отже, вищезазначене дозволяє побачити на прикладі історичного досвіду практику правлячих еліт у кризовій ситуації вдаватися до надзвичайних засобів – штучного створення образу внутрішнього ворога. «Німецьке питання», з'явившись в останній третині XIX ст., уже більше не зникало з арени суспільно-політичного життя та поступово пройшло шлях радикалізації до повномасштабної шовіністичної кампанії. Остання стала можливою внаслідок як адміністративних заходів царської влади, так і проекту етнополітичного перетворення Росії шляхом дискримінації «ворожого населення», основна ідея якого визрівала серед військових стратегів ще з кінця XIX ст.

Висновки. Отже, після повалення царату в 1917 р. практика германофобії не пройшла безслідно, а мала трагічний рецидив у період Другої світової війни. Політика державного націоналізму щодо власних громадян, які етнічно належали до нації ворожої держави, була застосована в межах тих режимів, які офіційно намагалися будь-яким чином відмежуватися від існування національних проблем, як це було в Радянському Союзі під час депортації німецького населення з європейської частини країни.

Список літератури:

1. Кулініч І. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). Київ, 1963. 215 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ, 1995. 271 с.
3. Дякин В. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917). Ленинград, 1967. 373 с.
4. Флоринский М. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны. Совет министров в 1914–1917 гг. Ленинград, 1988. 208 с.
5. Шитюк М., Шварець В., Козирева М. Німці Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв, 2009. 423 с.
6. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя, 2005. 324 с.
7. Оболенская С. «Германский вопрос» и русское общество конца XIX в. *Россия и Германия*. 1998. Вып. 1. С. 190–205.
8. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва, 2000. 367 с.
9. Миллер А. Империя Романовых и национализм : Эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.
10. Велицын (Палтов) А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. Санкт-Петербург, 1893. 282 с.
11. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ, 1998. 334 с.
12. Шадт А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII –XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы). *Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие. 1871–1941 гг.* : материалы 8-й Международной научной конференции, Москва, 13–16 октября 2001 г. Москва, 2002. С. 15–29.
13. Щербак Н. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних установ) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 1995. 182 с.
14. Шульгин В. Годы. Дни. 1920 г. Москва, 1990. 832 с.
15. Курлов П. Гибель императорской России. Москва, 1992. 251 с.
16. Линдеман К. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. Москва, 1916. 233 с.
17. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. V. С. 54–65.
18. Баах С. Законопроект П.А. Столыпина об ограничении иностранного землевладения в Юго-Западном крае Российской империи. *Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941)* : труды 8 Международной научной конференции, Мамонтовка, Подмосковье, 13–16 октября 2001 г. Москва, 2002. С. 59–70.
19. Холквист П. Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения». *Россия и Первая мировая война* : материалы Международного научного коллоквиума, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. Санкт-Петербург, 1999. С. 83–102.
20. Золотарёв А.М. Записки военной статистики. Санкт-Петербург : Типо-литография А.Е. Ландау, 1898. 330 с.
21. Струве П. Patriotica: Россия. Родина. Чужбина. Санкт-Петербург, 2000. 323 с.
23. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. *Россия и Первая мировая война* : материалы Международного научного коллоквиума, Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г. Санкт-Петербург, 1999. С. 385–405.

РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ «НЕМЕЦКОГО ВОПРОСА» В ПОЛИТИКЕ ЦАРСКОЙ ВЛАСТИ

В статье исследуются антинемецкие кампании в региональном измерении, которые проводились государственно-политическими и общественными институтами в период Первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.), в частности, в идеологически-политической и экономической плоскостях, освещены этноконфессиональные проблемы в судьбе колониального сообщества, социально-психологические аспекты кризисных явлений (антинемецкая кампания, война, революция), общественная мысль о немце империи, ее эволюция и манипуляция отдельными политическими силами и личностями, аграрный вопрос, Первая мировая война и роль антинемецкой кампании в развитии кризиса империи, внешний фактор и его влияние на политику власти относительно немецкого населения, судьбы русских

немцев на изломе эпох – трагических событий революции и гражданской войны. Автор допускает, что опыт репрессивных действий относительно мирного населения оккупированных враждебных территорий был перенят и использован против немцев-колонистов и после свержения царской империи, основным средством дискриминационных мероприятий против которых были депортации и военные репрессии. Практика германофобии не прошла бесследно, а имела трагический рецидив во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: *региональный аспект, антинемецкая кампания, этноконфессиональные проблемы, этнонациональные отношения, дискриминация, репрессии.*

REGIONAL ASPECT OF “GERMAN QUESTION” IS IN POLITICS OF TSAR’S POWER

The Antigerman campaigns in the regional measuring, that was conducted by state-political and public institutes in a period First world war (1914 – is February 1917), are investigated in the article, in particular, in an ideological-political and economic plane, ethnic problems are lighted up in the fate of colonist association, social psychological aspects of the crisis phenomena (antigerman campaign, war; revolution), public idea about German of empire, her evolution and manipulation by separate political forces and personalities, agrarian question, First world war and role antigerman campaign in development crisis empire, external factor and his influence on politics power in relation to German population, fate Russian German on fracture epoch – tragic event revolution and civil war.

An author assumes that experience of repressive actions in relation to the peaceful population of the occupied hostile territories was adopted and used against Germans-colonists already and then overthrow of tsar’s empire, about that deportations and soldiery repressions felt strongly the basic means of discriminatory measures. Practice of non-acceptance of germans did not pass without trace, but had a tragic relapse in a period Second world war.

Key words: *regional aspect, antigerman campaign, ethnic problems, ethnic relations, discrimination, repressions.*